

חוק התכנון והבניה, התשכ"ה-1965
משרד הפנים - מחוז הדרום
הוועדה המחוזית החליטה ביום:

משרד הפנים
הוועדה המחוזית החליטה ביום:

לרפיקי את התכנון

6/7/14

לשכת התכנון המחוזית
משרד הפנים-מחוז דרום
01.03.2015
מאת דן גזית - ארכיאולוגית

מאת דן גזית - ארכיאולוגית, חוקר חבל הבשור והנגב המערבי.

תאור היסטורי למתחמי תוכנית שמורת טבע חולות שונרה כלך סיני/נחל לבן תוכנית מס' 318/03/20 - מפה ועריכה רט"ג דרום - המפה מצורפת.

תיאור עקרוני של אתרי המורשת בתכנית שמורת-טבע חולות שונרה, כלך סיני, נחל לבן, (נכתב עבור רשות הטבע והגנים 2/2014 כולל 5 עמודים עם המפה).

חולות שונרה, תא-שטח 1

תיאור גיאוגרפי כללי:

גוש חולות שונרה, המשתרע מדרום-מזרח לרכס הר קרן, מקורו ממצבורי חולות צפון-סיני שהוסעו ברוחות התדירות הדרום-מערביות מזרחה, לעבר צפון הנגב, בשלהי עידן הפליסטוקן ובתחילת ההולוקן. זרימת החול הזאת נתקלה בדרכה בקמר הר קרן, המתנשא מעל לפני המישור שממערבו עד לגובה יחסי של כ-150 מ'. חלק מזרם החול עקף את המכשול הזה מצפונה וחדר מזרחה, דרומית לבקעת באר שבע-ערד (חולות נחל סכר); רובה של מסת החול נעצרה על-ידי קמר זו קרן והחול נרבד מצפון-מערב לו (חולות חלוצה, חולות עגור); חלק אחר מן החול צלח את קמר הר קרן בשני קטעים (מצפון לשיאו ועל גבי שלוחת קרן) ונרבד בעברו הדרום מזרחי ברצועה שרוחבה המירבי כ-15 ק"מ. אלה חילות שונרה.

גוש חולות שונרה, שונרו, גתייחד במורפולוגיה שלו בשונה מגושי החולות האחרים. במעו בו הוא בנוי מרכסים מקבילים וצפופים (שלא כמו בחולות חלוצה, שבהם קיימים מרווחים ניכרים בין הרכסים) בכיוון מערב - מזרח; לעומת זאת, במזרחם של חולות שונרה ניכר חוסר שיטה וסדר במערך הרכסים והגבעות וקיימת ערבוביה של הרבדות שונות: זוהי תוצאה של משטר הרוחות הבלתי-סדיר השולט בתת-אזור זה, המושפע ממחסום-רוח שיוצרים שלושת הרכסים המקבילים של קמר הר קרן; רכסים אלה מתפצלים במרכז הקמר, מרחיבים אותו לכ-8 ק"מ ומערבלים את זרימת הרוחות המסיעות את החול.

מבחינת טופוגרפיה, חולות שונרה בנויים משני מפלסי-גובה בהפרש של כ-15 מ'. מפלס המדרגה הצפון-מערבית מקביל לקמר קרן ומצוי במרכז גוש החולות בקירוב. מפלס זה מהווה כיסוי חולי לרכס רביעי רדוד הקבור תחתיו וכך מגביה את חלקו הצפון-מערבי של גוש חולות שונרה מעל חלקו הדרום-מזרחי.

תאור מורשת ועתיקות:

במרכז חולות שונרה קיים אגן נרחב, שטוח ברובו, המציין מוצא ואגן-היקוות לנחל המנקז את קמר מצפה-שבטה שבמזרח. נחל זה עובר לשטחי החולות בסדרת מפלי-מים יפהפיה (נ"צ 1109/0395). כיום, מידי שנים אחדות, האגן מוצף לפרקי-זמן בעונת הגשמים ועודפי מימיו זורמים דרך סעיפי הנחלים סידרה ואיבחה דרומה לנחל לבן. סביב האגן נחשפו עשרות רבות של שרידי ישובים קטנים, מעין חניות עונתיות המתחדשות כל שנה, של רועים וציידים פרהיסטוריים שניצלו את משאבי האגן הזה למרעה ולציד.

יחסי אדם-סובב עיקריים:

ניתן להבחין בגוש חולות שונרה בארבע תקופות היסטוריות עיקריות שבהן ניכרת פעילות אנושית בולטת שהותירה את רישומה בשטח:

- א. תקופת הברזל II = "התקופה הישראלית" ב' (מאות 8-9 לפנה"ס): שלוש מצודות במרחקים של קילומטרים ספורים אחת מחברתה; אחת בתכנית מרובעת השולטת ממרום המדרגה המרכזית על השטח מזרחה, דרומה ומערבה (נ"צ 1072/0419), השנייה בתכנית עגולה השולטת על סביבתה, בעיקר לעבר הצפון והמערב (נ"צ 1073/0437) וסמוך אליה שקע מלאכותי לאיסוף מי-נגר הפעיל עד היום והשלישית בתכנית סגלגלה השולטת על אזור נרחב, בעיקר לעבר הדרום (נ"צ 1031/0409). נראה שהיה קיים אז בחולות שונרה מרחב מאובטח-צבאית בחסות ממלכתית (דברי הימים ב', כו, 10).
- ב. שלהי התקופה הביזנטית והאסלאמית הקדומה ("תקופת הגאונים" - מאות 6-9 לספירה): שרשרת חוות חקלאיות לאורך המדרונות הדרום-מזרחיים של הרכס הצפון-מערבי בקמר קרן (הגבוה מכולם). החוות התבססו על חלקות במדרונות מתונים של ערוצים רדודים וניצלו זרימות של מי-נגר חורפיים על-ידי מערכות בניויות של סכרי-הטייה. חלק מהמכלולים העתיקים שופצו על-ידי בדווים ממטה העואזמה במאות ה-19 וראשית ה-20 למטרת גידול פרג. שלוש חוות גדולות ושמורות היטב מצויות בנ"צ 1049/0471, 1071/0477 ו-1043/0441.
- ג. מלחמת העצמאות: לאורך השוליים הצפוניים של שמורת חולות שונרה המוצעת, עוברת - בין שני רכסים של קמר קרן - דרך פעילה עתיקת-יומין (להלן, תא-שטח 4). במהלך ההכנות של חיל ההנדסה לקראת מבצע

ד. "חורב" (25.12.48 - 7.1.49), רופדו כמה מן הקטעים החוליים של הדרך ברשתות-מתכת ובלוחות-עץ כדי להקל על תנועת כלי הרכב הצבאיים בדרכם דרומה. מצבור של רשתות מאז נותר בנ"צ 1058/0459.

ה. שנות ה-60 של המאה ה-20: רשת דרכים ישירות שתי וערב, פולסה על-ידי צוותי גיאולוגים ברוב שטחי צפון הנגב למטרת מיפוי המסלע התת-קרקעי במסגרת חיפושי נפט וגאז. המרחק בין הדרכים המקבילות אינו קבוע ונע בין 1-5 ק"מ לכ-5 ק"מ, בהתאם לצרכי המיפוי. מאחר והדרכים הללו פולסו ללא התחשבות בתוואי הקרקע הקשים וללא עקיפת מכשולים ומספקות מעבר נוח ומהיר - חלקן מנוצל עד היום, בעיקר על-ידי צה"ל. בשטח המוצע לשמורת חולות שונרה קיימות שלוש דרכים בקו צפון-מזרח - דרום-מערב ושלוש דרכים בקו צפון-מערב - דרום-מזרח.

כלך סיני, תא-שטח 2

תיאור כללי:

גוש שמורת כלך סיני הינו מישור חולי אשר מבחינה מורפולוגית הוא לשון-חול הנמשכת מזרחה ישירות מגוש חולות צפון סיני ונבלמת במרוצו התחתון של נחל לבן. פני השטח מורכבים מרכסי חול נודד ארוכים וצפופים, במבנה מזרח - מערב, והגובלים בצפון-מזרחם במישורי שדמות שיזף. מישורים אלה מקורם בפשט ההצפה של נחל לבן החוצה אותם. בצפון הגוש, החולות יוצרים גדה תלולה וגבוהה (כ-20-25 מ') מעל מפלס הזרימה של הנחל, המעידה על עומק שכבת החול הנודד שנצבר על גבי התשתית.

יחסי אדם-סוכך:

א. במרכז של שמורת כלך סיני, בשוליה המערביים, קיימת תפזורת דלילה של אתרים פרהיסטוריים ("אתרי חנייה") בבקעות הצרות שבין רכסי החול. מדרך פריסתם בשטח מסתמן כי זאת היתה התמונה היישובית בכל השטח, בטרם כוסה בחול נודד רצנטי.
ב. ציון קבר אסלאמי קדוש (נ"צ 1018/0379): על הגדה הדרומית של נחל לבן, בלב בית עלמין בדווי נטוש, מצוי גל-אבנים ועפר; לפי המסורת הנהוגה בקרב בני מטה התיאהא, זהו ציון הקבר של עמרי אבן רבאב, גיבור ערבי קדום. בעבר נהוג היה לעלות לקברו ולנדוד נדרים בשמו.
ג. דרכים למיפוי גיאולוגי (ראו לעיל: שמורת חולות שונרה, ד): שתי דרכים בקו צפון-מזרח - דרום-מערב ושתי דרכים בקו צפון-מערב - דרום-מזרח.

נחל לבן, תא-שטח 3

תיאור כללי:

גליל המים של נחל לבן, על כל שלוחותיו, מנקז את המחצית הדרומית של רמת צפון הנגב מערבית לקו פרשת המים הארצי, מהר בוקר בצפון ועד ראש חורשה בדרום. ישנם רמזים גיאולוגיים כי עד עידן הפליסטוקן התחתון, נחל לבן התאחד עם נחל בשור בקרבת צאלים אך אז נסתם על-ידי תנועת החולות המאסיבית והוטה חדות לדרום-מערב, לעבר ואדי אל עריש.
בעקרון, ערוצי אפיק נחל לבן פורצים את דרכם מערבה מרמת מטרד במפער שבין שני קמרים גיאולוגיים - בין קמר קרן האיאווקני בצפון-מערב לבין קמר רמת בוקר-כתף שבטה הקנומניים-טורוניים בצפון-מזרח. בממוצע רב-שנתי, חלים בנחל 2.5 אירועי גאות (זרימה שטפונית) מידי שנה. בחלקו התיכון של הנחל, בקרבת חורבות שבטה, שיפועו מתון והוא יוצר עמקים רחבי-ידיים ובהם שרידים נרחבים ומורכבים של חקלאות קדומה, המשתרעים על פני שטח בן אלפי דונמים. למעשה, רוב שטח מדרגת הנחל התחתונה (פשט ההצפה), כמעט לכל אורכו, אינו טבעי אלא מושפע מהפעילות החקלאית שבוצעה בו באלפי השנה האחרונות וזרוע בצפיפות בשרידי בניה כגון קירות, מגלשי-מים מלאכותיים, אמות וסכרים.

יחסי אדם-סוכך:

ציר-תנועה מקומי עתיק ומוסדר שהגיע לחורבות ניצנה במערב, עבר במקביל משני עברי אפיק נחל לבן, על גבי המדרגה השניה של הנחל, בשולי השטחים המעובדים העתיקים ולרגלי מעלה הגדות. בקרבת חורבות שבטה הציר התפצל: זרוע אחת פנתה לדרום-מזרח, לעבר חורבות עבדת, וזרוע שניה פנתה צפונה - במפער שבין קמר כתף-שבטה לקמר בוקר - אל עבר אפיק נחל בשור (נחל בשור שימש ציר-תנועה ראשי עתיק לסחר מדברי, המכונה כמות "דרך הבשמים").

מורשת: דרך תלוצה - ניצנה, תא-שטח 4

תיאור כללי:

ציר-תנועה ראשי עתיק, מוסדר ומתוחזק, המכונה לעתים כמותג "כביש רומי" (אף-על-פי שאינו מרובד באבני-ריצוף). הדרך מפולסת בשולי המפער שלרגלי הרכס הצפון-מערבי (הגבוה ביותר) של קמר הר קרן, לאורך המדרון התחתון של הרכס המקביל לו בדרום-מזרח (במפער זה מצוי ערוצו של נחל שונרה התחתית). רוחב הדרך בימי-קדם היה כ-8 מ' והיא מוגבלת בשני קירות-אבן נמוכים הבנויים במקביל אליה, מטרים אחדים משוליה: קיר אחד המונע גלישת חול אליה מראש המדרון וקיר שני המונע את סחיפת שולי הדרך אל תחתית המפער. קטעים חוליים אחדים

של הדרך רופדו בשכבה דקה של פסולת מחצבה (גזיזי אבן). הטכנולוגיה שבה הוקמה הדרך רומזת על כך שבמקורה נסללה כדרך צבאית המכוונת לאפשר לכוחות צבאיים רגליים לנוע בה במהירות, תוך אבטחה מרבית.

ערך היסטורי:

בימי קדם, דרך חלוצה-ניצנה היתה מפוקחת על-ידי שורה של נקודות-משמר, מצדים ומצודות, פזורות לאורכה במרווחים משתנים בהתאם לטופוגרפיה של השטח המאפשרת מרחבי תצפית ושליטה (כגון מצד רוגם, מצודת רוגם, מצודת רחובות). כנסיות המיועדות לצליינים שנחשפו באתרים לאורך הדרך (בחלוצה, ברחובות ובניצנה) מעידות כי הדרך הזאת היתה נתיב-צליינות נוצרית הומה במאות ה-4-7 לספירה, בדרך להר חורב בדרום סיני. כפי שהוזכר לעיל (1-ג), בשולי הדרך חלוצה-ניצנה (בעיקר בקטעים מדרום-מערב לרחובות), נותרו עדויות בדמות קטעי רשתות-מתכת ששימשו כעזר במעבר בדרך החולית ליחידות צה"ל הממונעות בדרך לניצנה בימי מבצע "חורב" במלחמת העצמאות.

מורשת: כביש מנדטורי, תא-שטח 5

תיאור כללי:

כביש תיקוי מתקופת שלטון המנדט הבריטי המחבר את באר שבע עם ניצנה: רוחבו המצופה אספלט כ-2.8 מ' בתוספת אבני-שפה מסותתות. בסיס הכביש בנוי אבנים הנעוצות היטב בקרקע ("סולינג"). מעסלוג' (באר משאבים) ועד אזור מצפה שבטה, הכביש נסלל בשוליים הצפון-מערביים של המפער בין קמר קרן לבין קמר כתף שבטה והוא כמעט ישר; ממצפה שבטה ועד לניצנה, הוא בעל פיתולים רבים כי נסלל בחלקו לאורך ערוצי-זרימה מקומיים. רוב קטעי הכביש נותרו במצב סביר הודות לתפקודם הטוב של מעבירי המים [*]. קטעים אחדים של הכביש נסללו ישירות על דרך מוסדרת שנפרצה בשנים 10-1908 על-ידי השלטון העות'מאני בעת הקמת המאחז הצבאי הגדול בניצנה (חפיר-עוג'ה, המכונה בטעות עוג'ה אל חפיר). בדרך המוסדרת העות'מאנית, נקודות החצייה של הערוצים היו סלולות באבן (= "גשר אירי"). כיום, הכביש מבאר שבע לניצנה (מס' 40 + 211) סלול עד דרומית לאשלים בחפיפה כמעט מושלמת לכביש המנדטורי.

ערך היסטורי:

הכביש המנדטורי בתא-שטח 5 הוא השני משלושת הכבישים האינטרטגיים שסללה ממשלת המנדט הבריטי בנגב ואשר שימשו במקורם לצרכים צבאיים בלבד. הראשון מהם היה כביש באר שבע - עזה (כיום מס' 25), שנסלל - ברובו על גבי דרך מוסדרת עות'מאנית - במהלך המרד הערבי בשנים 9-1936 ("מאורעות תרצ"ו-תרצ"ט"); השני, הוא הכביש שבו אנו עוסקים, נסלל סמוך לראשית המלחמה העולמית השנייה ואף נמשך (בתוך תחומי סיני) לעבר אום-כתף; השלישי הוא כביש צומת גילת - חאן יונס ("כביש הרעב", כיום מס' 241) שסלילתו נמשכה בהפסקות במהלך השנים 6-1943 (ולעולם לא הסתיים). בשנת 1942, כשהחזית מול הגרמנים בצפון אפריקה התקרבה למצרים, הכביש המנדטורי בתא-שטח 5 שימש ככביש אינטרטגי עורפי חשוב במערך הזרמת-כוחות מול החזית. שרידי היאחזות-נח"ל: בצד הכביש ליד גשר הרכבת העות'מאנית על נחל לבן (גשר-אבן בעל 13 קשתות), מצויים שרידי היאחזות-נח"ל [שרמות] שיזף = שלח (נ"צ 1066/0346), אחת מקבוצה של היאחזויות שהוקמו בשנים 6-1955 מצפון-מזרח לשטח המפורז של ניצנה ואף בתוכו. לאחר כשנה-שנתיים, בעקבות "מבצע קדש" ומחאות בינלאומיות, חלק מהיאחזויות פורק, חלקן אזורח וחלקן הפך למחנות צבא.

[*] ביום 14.1.24, אמנון ליבנה מרביבים גילה אבן-קילומטרים צפונית למשאבי שדה, כנראה מנדטורית, בקרבת הכביש (נ"צ 1811/5493).

מורשת: רכבת תורכית, תא-שטח 6 (מפורט בתיק התעוד במסמכי התוכנית)

תיאור כללי:

קו מסילת-ברזל צבאי עות'מאני ברוחב סטנדרטי (1.05 מ') מבאר שבע לניצנה. הקו הזה הוקם במהלך שנת 1915; עד תחנת ביר עסלוג' (באר משאבים) בדרך הקצרה דרומה תוך חציית רמת חובב, ומשם בכיוון לדרום-מערב דרך שלושת העמקים במרכז המפער בין קמר קרן לבין קמר כתף שבטה: שדה פקועה, בקעת קרחה ושדמות שיזף. הסוללה נבנתה עד סביבת קסיימה בצפון סיני, אך הפסים הונחו רק עד ביר ביריין (בארותיים-עזוז). בנוסף לכך, שלוחה של מסילה צרה (כ-0.7 מ') שהיתה מיועדת לקרונות הרתומים לסוסים, הונחה מניצנה לצפון-מערב, לעבר אל עריש. לאורך כל קו המסילה באר שבע - ניצנה, משני עבריו, קיימות מחצבות לאספקת עפר לסוללה ואבנים לבניית הגשרים ומעבירי המים.

ערך היסטורי:

תכנון המסילה אשר בתא-שטח 6, חומר הגלם (פסי הברזל והאדנים) והנייד (קרונות וקטרים) - היו בהנפקה ובביצוע האגף הגרמני במערך הפיקוד של מבצע "אילדרים" - לקראת צליחת תעלת סואץ ופתיחת חזית נוספת במלחמה העולמית השנייה נגד בריטניה ובעלות בריתה במצרים. המסילה הזאת היתה קשורה - דרך תחנות ואדי שריעה, ואדי סראר (נחל שורק), לוד, תול כרם, שכם וג'נין - ל"רכבת העמק" ודרכה למערך הרכבות האימפריאלי העות'מאני. רוח-גבית לתכנון האופנסיבה העות'מאנית נשבה מהמפלה המחפירה של הבריטים ובני-בריתם בניסיון נחיתתם בגלפולי באמצע שנת 1915.

כתוצאה מכישלוננו של מבצע "אילדרים", נסוגו הכוחות העות'מאנים במהלך שנת 1916 מחצי האי סיני ובראשית שנת 1917 הם החלו לפרק את המסילה באר שבע - ניצנה ולהעביר את פסי הברזל והאדנים לשימוש במקומות אחרים; פשיטה לילית של כוחות האנו"ק (אוסטרלים וניו-זילנדים) בחודש מאי 1917 שפוצצו גשרים בקו המסילה - חיבלה ברכבת שכבר לא היתה פעילה מזה שבועות.

מצב השרידים:

בנוסף לפגיעה בגשרים אחדים בפשיטה במלחמה העולמית הראשונה, קיימים נזקים בנקודות רבות לאורך המסילה כתוצאה מאימוני צה"ל, הן בפיצוצי גשרים ומעברי-מים והן בהפעלת דחפורים לפתיחת פרוצות בסוללה.

תיעוד:

בשנים האחרונות תועד קו המסילה בין באר שבע לבארותים-עזוז על-ידי שני גורמים במקביל: בית-ספר-שדה בשדה בוקר, שרשם וצילם את רוב מהלך המסילה ואמנון ליבנה ("בוצי") מרביבים שביצע סקר ארכיטקטוני מדוקדק ומקצועי של כל שרידי הבניה במסילה (גשרים, מעברי-מים) ובסביבתה (תחנות, מיתקנים שונים). לשתי עבודות אלה חובה להתייחס בכל מהלך תכנוני עתידי לשימור המסילה ולטיפול בשרידיה.

מקורות-יסוד:

- אבן-אדי, מ' ועמיתים. הנגב - מלחמת-קיום במדבר (1980).
 אוריון, ע' ועיני, י'. ניצנה ובארותיים (1988).
 אוריון, ע' ועיני, י' (עורכים). דרכי הבשמים - רצף מאמרים (1991).
 אטלס הנגב (1986).
 אטלס ישראל (1956).
 אטלס ישראל החדש (1995).
 איילון, א' ועמיתים. סקר ארכיאולוגי בין צאלים לניצנה, 1979 [כתב-יד, לא פורסם].
 אנציקלופדיה "צה"ל בחיל", פרק 9 - חיל הנדסה (1981).
 באומגרטן, י'. מפת שבטה 166 - סקר ארכיאולוגי של ישראל (2004).
 ברסלבסקי, י'. הידעת את הארץ - ארץ הנגב ב' (1950).
 גזית, ד' (עורך). דרך התגרון. המדור לידעת הארץ בתנועה הקיבוצית (1988).
 גזית, ד'. סקר חולות עגור. בתוך: ארץ היעל ב/3: 70-71 (1988).
 גרדוס, י' ושטרן, א' (עורכים). ספר באר-שבע (1979).
 ויול, א' פ'. מסעי המלחמה בארץ ישראל (1979).
 זיוון, ז'. מניצנה עד אילת (2012).
 ליבנה, א'. סקר טכנולוגי של שרידי קו הרכבת העות'מאני (בהכנה).
 ליבנה, א'. רמת הנגב, סקר נוף ומסלולי טיול (1993).
 לנדר, י'. חולות שונרה. חדשות ארכיאולוגיות צ"ו: 38 (1991).
 מפות 1:50.000: רביבים, חלוצה, שבטה, רחובות בנגב, ניצנה.
 ניר, ד'. גיאומורפולוגיה של ארץ-ישראל (1970).
 ניר, ד' ובר-יוסף, ע'. אדם ונוף בארץ ישראל בתקופת הרביעון (1976).
 עיני, י' ואוריון, ע' (עורכים). לניצנה ולגבול המערבי (1994).
 קמחי, ד' (מהדיר). פלוויס וגטיוס רנאטוס: אודות העיסוק הצבאי. תצפית 72 (2012).
 קרס פון קרסנשטיין, פ' פ'. עם התורכים אל תעלת סואץ (2002).
 רסקין, י'. העיתויים והמשמעויות הסביבתיות והפליאו-אקלימיות של פלישות הדינוזות לצפון-מערב הנגב בסוף הרביעון. עבודת ד"ר, המחלקה לגיאוגרפיה ופיתוח סביבתי, אוניברסיטת בן גוריון בנגב (2011).
 שמואלי, א' ועמיתים (עורכים). ארץ הנגב - אדם ומדבר, א'+ב'. (1979).

Tsafir, Y. Di Segni, L.

Green, J. Tabula Imperii Romani, Iudaea-Palaestina: Eretz Israel in the Hellenistic, Roman and Byzantine Periods - Roads Maps. (1994).

ש"ט חולות שונרה, תאי שטח: חולות 1 // כלך סיני 2 // נחל לבן 3 //
 מורשת: דרכי הבשמים 4 // כביש מנדטורי 5 // רכבת תורכית 6

